

УДК 94 (477)+341.17(474)

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2020.31.220040>

Володимир Полторак

ORCID.ORG/ <https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України

Одеський національний університет імені І.І.Мечникова

(Одеса, Україна),

poltorak@onu.edu.ua

ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ

«БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКИЙ СОЮЗ»

(МЕЖИМОР'Я, ІНТЕРМАРІУМ) В УКРАЇНІ ДО 1900 РОКУ

Анотація

В статті зроблена спроба проаналізувати бачення розвитку Балто-Чорноморського простору в українському інтелектуальному просторі до 1914 року. Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності, міждисциплінарності. Застосовані такі загальноісторичні методи: історіографічний аналіз, історико-генетичний, термінологічний аналіз, порівняльний та типологічний методи. Автор дотримується принципів культурної та інтелектуальної історії. Наукова новизна статті - визначення української перспективи ідеї «Балто-Чорноморського союзу» як окремої концепції розвитку міжцивілізаційного простору у Східній Європі до початку політичного етапу українського національного будівництва у 1890-х роках.

З'ясовано, що в середньовіччі балто-чорноморська вісь відіграла вирішальну роль в історії українських земель за Київської держави та за польсько-литовського альянсу. Згодом дипломати Козацької держави цілісно уявляли балто-чорноморський простір і намагались забезпечити інтереси Гетьманщини, балансуючи між великими балтійськими та чорноморськими державами.

Головною особливістю українського бачення балто-чорноморського простору у XIX століття стало відведення ключової ролі проблемі двосторонніх українсько-польських відносин. Саме в цей час в Україні вперше оформились декілька концепцій розвитку балто-чорноморського простору. Георгій Андрузький вважав союз слов'янських держав можливим лише без участі Росії. Михайло Чайковський пропонував польсько-український альянс посилити за рахунок долучення гірських народів Кавказу, балканських народів. Михайло Драгоманов бачив перспективи у загальнослов'янській демократичній федерації народів, що були затиснені між Німецькою та Російською імперіями. XX століття стало часом перевірки концепції балто-чорноморського простору, сформульованих у довшому XIX столітті.

Ключові слова: Балто-чорноморський союз (Межимор'я, Інтермаріум), Микола Костомаров, Георгій Андрузький, Михайло Чайковський, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський.

Volodymyr Poltorak

ORCID.ORG/ <https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor Department of History of Ukraine,

Odessa I. I. Mechnikov National University

(Ukraine, Odessa)

poltorak@onu.edu.ua

BACKGROUND AND GENESIS OF THE CONCEPT BALTIC-BLACK SEA UNION

(MEZHMYORIE, INTERMARIUM) IN UKRAINE UP TO THE 1920

Summary

The purpose of the research is to analyze the visions of the Baltic-Black Sea space development in the Ukrainian intellectual space before the 1890. **The research methodology** based on the principles of historicism, systemicity, interdisciplinary. The following general-historical methods have been used: historiographical analysis, historical-genetic, terminological analysis, comparative, typological. The author adhere to the principles of cultural and intellectual history. **The scientific novelty** of the paper is recognizing of the Ukrainian perspective of the idea of a "Baltic-Black Sea Union" up to the 1890 as separate concept of development of inter-civilizations space in Eastern Europe.

It is found that in the Middle Ages the Baltic-Black Sea axis played a decisive role in the history of Ukrainian lands for the Kyiv state and for the Polish-Lithuanian alliance. Subsequently, diplomats of the Cossack state represented the Baltic-Black Sea space holistically and tried to secure the interests of the Hetmanate, balancing the great Baltic and Black Sea states.

The main feature of the Ukrainian vision of the Baltic-Black Sea space in the XIX c was a key role of bilateral Ukrainian-Polish relations in the issue. In the nineteenth century in Ukraine for the first time, a number of concepts were adopted for the creation of the Baltic-Black Sea Union. Georgiy Andruz'ky considered the Union of Slavic states possible only without Russia's participation. Mykhaylo Czajkowskiy proposed to strengthen the Polish-Ukrainian alliance by participation of the peoples of the Caucasus and Balkan. Mikhail Drahomanov saw prospects in the Slavic democratic federation between the German and Russian empires. The XX c was a time of testing the concepts of the Baltic-Black Sea space, formulated in the long nineteenth century.

Key words: Baltic-Black Sea Union (Mezhimorie, Intermarium), Mykola Kostomarov, Georgiy Andruz'ky, Mykhaylo Czajkowskiy, Mykhaylo Drahomanov, Mykhailo Hrushevsky.

Поняття «Межимор'я (Інтермаріуму)» в україномовному просторі набуло поширення лише останніми роками. Водночас цей концепт близький до терміну «балто-чорноморський союз», що картографується (а отже і уявляється) в двох варіантах. Перший варіант – Схід Європи, або наочніше проєкція середньовічної Київської держави, що візуалізована в українських шкільних атласах. Другий варіант Межимор'я – Центр Європи, близький до Ягеллонських володінь XV століття, згодом звужений до теренів Річи Посполитої «від моря до моря» (Атлас, 2005: 6). Безумовно, місце України в балто-чорноморському просторі цікавило українських інтелектуалів здавна, про що і йтиметься в даній статті.

Тенденції міжнародних орієнтацій України простежуються істориками в діяльності київських та галицьких Рюриковичів, україно-руських князів, бояр і шляхти, козацьких гетьманів, а також у традиції політичної думки діячів та інтелектуалів пізнішої доби –Миколи Костомарова, Георгія Андрузького, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Юрія Липи, Вячеслава Липинського, Степана Рудницького, Сергія Шелухіна та багатьох інших.

Головною особливістю українського бачення балто-чорноморського простору є відведення ключової ролі проблемі двосторонніх українсько-польських відносин. Показово, що підсумовуючи тисячолітню історію цих стосунків Іван Лисяк-Рудницький у 1991 році зазначив: «Польсько-українські взаємовідносини у великій мірі визначили шляхи історичної долі обох народів. Незважаючи на численні взаємозбагачення обох народів і численні випадки взаємокорисної співпраці, поляки й українці в минулому не заснували своїх

політичних взаємин на задовільних, а тим більше міцних підвалинах» (Лисяк-Рудницький, 1991-1: 126).

Не претендуючи на вичерпність, пропонуємо коротку ретроспективу формування ідеї «балто-чорноморського союзу» з української перспективи до 1890 року. Ці пошуки можна поділити на передісторію та генезу новочасних концепцій.

Середньовічні та ранньомодерні стратегії для простору Межимор'я

Передісторія Інтермаріуму як порубіжного історико-географічного простору сягає часів, коли відбулось форматування ідеї державної суб'єктності. Здається, вирішальний вплив на це здійснили давньоримська та візантійська моделі міжнародних відносин. Генеза ідеї консолідації проти тиску Імперії або для здійснення такого тиску діалектично пов'язана з ідеями самої Імперії. Це особливо цікаво з точки зору розуміння Інтермаріуму як Анти-Імперії.

Першою реальною Імперією в Причорномор'ї можна вважати не Персидську деспотію, та навіть не Македонську автократію, а Римський принципат. Реалізація ідеї давніх римлян щодо світового панування зіткнулась на Рейні та Дунаї з неосяжним варварським морем. Його катастрофічні повені конче слід було зупинити – Гай Юлій Цезар висунув проект створення фортифікованого лімесу. Римські стратеги та їхні прями східно-римські наступники вперше «уявили» східноєвропейську Сарматію, що насправді була конгломератом різноетнічних племен та вождівств. Сарматія була потенційним ворогом, і з її загрозою треба було рахуватись. Саме на птоломеївський образ Сарматії пізніше спирались ідеологи ранньомодерного сарматизму.

Східноримська (візантійська) дипломатична школа продовжила уявляти загрози та конструювати передбачувану для Імперії Північ. Хиткий баланс був досягнутий християнізацією слов'ян та союзництвом з кочовиками. Імператор Костянтин Порфирородний зазначав в своєму трактаті «Про управління імперією»: «Печеніги, пов'язані дружбою з імператором та

мотивовані його грамотами та подарунками, можуть легко нападати на землю русів та угорців, забирати в рабство їхніх жінок та дітей і плюндрувати їхню землю» (Константин Багрянородный, 1991: 4). В цій візії руси та угорці як північні сусіди виступають в спілці, якій протиставляється степовий кочівницький щит Імперії.

Отже, античні та ранньосередньовічні середземноморські імперії вперше уявили простір балто-чорноморського межимор'я як периферійний. В тому ж руслі формувалось ставлення до регіону правителів Королівства Франків та його наступника – Священної Римської імперії. Для часу античності та раннього середньовіччя ідея Східної Європи як периферії передбачала існування балансу сил та водночас визнання цивілізаційної переваги Імперії над тубільцями. Докорінно ситуація змінюється з появою на межі двох пост-римських імперій держав-суб'єктів – передусім Болгарії, Угорщини, Русі та Польщі.

Українська історіографія і досі послуговується концепцією правонаступництва землі, народу та держави від Русі Київської до Галицької, потім через Литовську Русь до Козацької держави і через бездержавне для України ХІХ століття – до Національної революції 1917 року, коли постала Українська Народна Республіка. Така концепція обгрунтована у вигляді «нової схеми» української історії Михайлом Грушевським.

Через призму географії Київська Русь сприймається як держава, що взяла під контроль слов'янські племена Східної Європи. Таке сприйняття сформувалось у ХVІІІ столітті. Норманська та феодальна концепції визначили стрижнем новонародженої імперії транзитний шлях з Балтики до Чорного моря. Михайло Грушевський сформулював український історіографічний дискурс щодо Русі, доводячи середньо-дніпровський пріоритет в консолідації східноєвропейського простору (Грушевський, 1994). Омелян Пріцак виділив хазарський чинник. А сучасний дослідник Олексій Толочко послідовно доводить корпоративний характер генези Русі (Толочко, 2015), який доповнює картину генези Київської держави.

Від 882 до 1132 – рівно чверть тисячоліття – проіснувала балто-чорноморська держава з центром у Києві. Протягом цього часу був ліквідований регіональний супротивник – Хазарський каганат – та досягнуті паритетні відносини з Візантією. Київська Русь з корпоративного проекту перетворилась на концепт політичний, а згодом – ідеологічний.

Починаючи від XI століття формується недвозначний образ Польського королівства як західного недруга Русі. У вигляді інтервенцій передані в літописах описи походів польських королів на Київ 1018 та 1069 років. Натомість незважаючи на матримоніальні зв'язки між династіями (син Володимира Святополк був одружений на дочці Болеслава I, син Ярослава Ізяслав – на дочці Мешка II) ніяких планів щодо польських земель у київських князів не прослідковується. Родинні зв'язки з П'ястами виступають скоріше гарантом підтримки у внутрішніх усобицях. З іншого боку протягом чверті тисячоліття Київської держави Рюриковичів саме балтійський та чорноморський вектори зовнішньої політики були пріоритетними, базуючись на дніпровській стратегічній комунікативній лінії.

Значно ближчими стали перспективи польсько-українського регіонального мезальянсу після кардинальних міжнародних змін XI – XIII століття. Сельджуцьке завоювання Малої Азії та хрестові походи назавжди поставили хрест на Візантійських геополітичних претензіях. Натомість зріс тиск Заходу, відбулась дезінтеграція Київської Русі. Справжнім кінцем ранньофеодального світу Східної Європи стала монгольська навала, яка сформувала нову дійсність в регіоні.

Регіональне лідерство Галича і зазіхання його керівників на «самодержавство» (за правління Романа Мстиславича та його синів) спиралось на стратегічну лінію, паралельну Карпатському хребту, а саме басейни Дністра – Західного Бугу. Ця комунікаційна лінія виступила альтернативою староруській Київській (Дніпровській). Галицькі самодержці та згодом королі (Ярослав, Роман, Данило, Юрій I) послідовно підтримували чорноморський та балтійський вектори зовнішньої політики як пріоритетні. Від гирла Дунаю

через Молдавію та Львів оформився в напрямку Балтійського моря новий торговельний транзитний шлях левантійської торгівлі (перша половина XIV століття за надважливої ролі генуезьких, трепізондських та вірменських купців). Романовичі вступили в тісні династичні союзи з польською аристократією, активно втручались у справи північно-західних сусідів (Дашкевич, 2002).

Водночас монгольські завоювання середини XIII століття значно послабили старі (Київ та Чернігів) та нові (Галичина та Волинь) центри Русі. Українська історіографія виділяє період від середини XIII століття до середини століття XIV як час «втрати незалежності українських земель», а отже і міжнародної суб'єктності. Таке радикальне визначення дещо пом'якшене згадкою про добровільність (договірність) входження низки українсько-руських князівств до складу «Великого князівства Литовського, Жемайтського і Руського». Проте від істориків XIX століття період XIV – XVII століття отримав оцінку часу «литовсько-польського іноземного панування».

Велике князівство Литовське в уявленні більшості українських істориків стало правонаступником старо-руської (київської) політичної орієнтації на південь. Проголошуючи гасло збереження старовинних звичаїв та моделей управління, Гедиміновичі активно втрутилися в боротьбу за Золотоординський спадок – розгромили на Синіх Водах у 1362 році татар і фактично оволоділи балто-чорноморською дніпровською віссю. Подальше розширення впливу династії Ягеллонів на Польщу та Угорщину короткочасно поставило їх на чолі гігантського простору Центрально-Східної Європи. Простору, який виявився прикордонним щодо Османської імперії на півдні та Тевтонського ордену на півночі. Католицька Європа вперше отримала такий масштабний альянс феодалних еліт, що виступив бар'єром проти мусульманського натиску, та водночас зупинив на Балтиці натиск хрестоносний.

Українсько-руські землі стали своєрідним осердям альянсу, а руське лицарство виступило важливою частиною ягеллонської армії. Зігравши значно важливішу роль в зупиненні німецького натиску на Балтиці, Ягеллонський

династичний альянс не спромігся на такі успіхи в Південній Європі. У 1453 році Османи оволоділи Константинополем, а у 1475 році – Кримом. Формується кардинально інша картина міжнародних відносин раннього нового часу.

Століття згодом нова сила зі сходу гучно заявляє про успадкування царського титулу від Орди та балто-чорноморської вісі від Києва. Як реакція на ці претензії з династичного Ягеллонського союзу постає балто-чорноморська шляхетська Республіка (Річ Посполита перша) – союз Польщі і Литви. Українсько-руські землі суцільним масивом потрапили до складу польської корони. Волинські магнати та подільсько-українська шляхта інкорпорується до польської аристократії, переймаються її цінностями і водночас намагаються ангажувати її до активізації чорноморського напрямку зовнішньої політики.

Найбільш суперечливий період в історії балто-чорноморського простору, що викликає діаметрально протилежні оцінки в історіографії – Річ Посполита перша. У XIX столітті українські історики одностайно сприймали Річ Посполиту і її історичний досвід в негативному ключі. Фактично ці історики наслідували козацьку парадигму визначення «несправедливого польського панування» на українських землях. Поодинокі спроби «української школи» – Михайла Чайковського зокрема – примирити національну історичну пам'ять поляків та українців щодо цього періоду наштотувались на взаємне виголошення образ. Тільки тепер стає очевидним, що проблема відчуження руської аристократії від «поспольства» та генеза конфлікту між ними краще укладається у формулу «одна Русь проти іншої», ніж у концепт боротьби із «польським пануванням» (Яковенко, 2002).

За Ягеллонського балто-чорноморського союзу ключовим було протистояння балтійському та чорноморському натиску, натомість шляхетська Республіка більше звернула увагу на Північ та Схід. Війни з Швецією йшли з перемінним успіхом, натомість на сході відбулось три переможних війни з Московським царством. Але головною проблемою

виявилось внутрішнє протистояння. Намагання гомогенізувати балто-чорноморський простір наштовхнулось на спротив нового впливового актора – козацтва, що запропонувало альтернативну шляхетській концепцію для України. Підігрите соціальною, релігійною та національною напругою українське суспільство вибухнуло у XVII столітті козацькими війнами небачених для регіону масштабів.

Богдан Хмельницький протягом майже десятилітнього керування Гетьманською державою заклав основи геополітичних змін в балто-чорноморському просторі на півтора століття. По перше, він ствердив нову суспільну модель егалітарного суспільства, яка виявилась на певному етапі привабливою навіть для шляхти суміжних повітів Речі Посполитої (Пінський, Мозирський наприклад). По друге, на тлі послаблення Речі Посполиті значно зросла роль Османської імперії та Московського царства. По третє, для вирішення подальшої долі Речі Посполитої Хмельницький використав Швецію, яка залишилась важливим чинником в регіоні до 1709 року.

У Корсунській угоді 25 жовтня 1657 року між Гетьманщиною та Швецією зафіксовані такі плани союзників: «шведський король Карл-Густав X визнає і проголошує Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підлеглий народ, і цю свободу й інтереси боронитиме проти усіх ворогів; границі і території володінь Війська Запорозького признає і проголошує, що вони простягаються не тільки до Вісли, але й до границь Пруссії» (Українська дипломатична енциклопедія, 2004: 599). Козацька еліта вбачала вихід з кризи Речі Посполитої у створенні нового політичного центру – Гетьманщини від Балтійського до Чорного моря, пов'язаної міжнародними гарантіями безпеки з Швецією, Османською імперією та Московським царством (Чухліб, 2011). Більше того, здійснені кроки до залучення в союз з Гетьманщиною придунайських князівств та Кримського ханства.

Водночас розглядалась і можливість вже на нових умовах увійти до Речі Посполитої – фактично перетворивши її на потрібну конфедерацію Польщі, Литви і Русі. Цю компромісну пропозицію висунув від імені Гетьманщини

Іван Немирич під час переговорів у Гадячі у вересні 1658 року. Згідно з проектом угоди Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства як суверенне Руське князівство входили до польсько-литовського союзу на рівних правах. У Варшаві в квітні — травні 1659 козацьке посольство представило для ратифікації сеймом «Нові пункти» з такими вимогами: приєднання до Руського князівства Волинського, Руського й Подільського воєводств, запровадження спадкоємного гетьманства, скасування Берестейської унії (Українська дипломатична енциклопедія, 2004: 233). Інерція політичного маховика Речі Посполитої не дозволила вчасно відкоригувати державний курс і всі спроби на новому базисі побудувати балто-чорноморський союз зазнали невдачі.

Важливо, що у всіх чотирьох комбінаціях балто-чорноморського простору – за участі Швеції, Речі Посполитої, Османської імперії та Московського царства – козацькі дипломати спирались на уявлення про стару киево-руську традицію суб'єктності Руси-України. У свою чергу московська імперська концепція виявилась найбільш сприйнятливою до вимог козацького естеблішменту і в цілому задовольнила їх. В тому числі в питанні пріоритетності чорноморського напрямку зовнішньої політики, яким нехтувала Річ Посполита.

Втрата Гетьманщиною суб'єктності стала платою за розв'язання геополітичного гордієвого вузлу в балто-чорноморському регіоні (Субтельний, 1995). Водночас формується специфічний прошарок української аристократії – нащадки козацької старшини автономістських ідеалів, які стали свого роду зв'язковими між козацькою та народницькою концепціями балто-чорноморського простору.

Одне з перших повідомлень про політичну дію українських автономістів в нових умовах повного домінування Російської імперії в балто-чорноморському просторі – це згадка про місію Василя Капніста до Берліна у 1791 році. Метою його стало зондування намірів Прусії щодо можливої підтримки виокремлення України в межах п'ятих намістництв з Російської

імперії в окрему державу. Прусько-український альянс виглядав на той момент нежиттєздатним, тому був відхилений пруським королем. Проте український історик Олександр Оглоблін визнав, що інформації про реальний вплив українських автономістів на рубежі XVIII – XIX століть, про їхні зв'язки з польською «партією реформ» та з масонськими рухами дуже мало (Оглоблін, 2000). Очевидно, що український естеблішмент продовжував шукати комбінації для гарантування своїх станових привілеїв навіть в умовах загальноєвропейських демократичних перетворень (Конисский, 1846). В тому числі міг звертатися до проекту створення балто-чорноморського альянсу на протипагу абсолютистській Російській імперії.

Довге дев'ятнадцяте століття

Період від третього поділу Речі Посполитої до Першої Світової війни став часом генерування нових сенсів для народів балто-чорноморського простору. Це виявилось як в міжнародних дискусіях щодо спільного минулого, так і в оформленні політичних концептів модерного часу, спертих не на елітарну аристократичну модель суспільства, а на демократичну, республіканську, національну. Українські інтелектуали активно розробляють та запроваджують моделі національного будівництва. Одним з ключових елементів кожної з цих моделей було бачення відносин із сусідніми народами.

Умоглядна можливість для переформатування балто-чорноморського простору з'явилась на початку XIX століття. Навколо проблеми планів Наполеона щодо відновлення Польщі та створення так званої Наполеоніди в межах частини українських земель за останнє століття з'явилося багато інсценуацій. Проте нові історичні дослідження довели, що згадана ініціатива належала польському емігранту на французькій службі Міхалу Сокольницькому і не враховувала реального ставлення українських підданих Російської імперії. Зокрема, меморандум Сокольницького присвячено проекту відновлення Речі Посполитої в кордонах до 1772 р. Для того, щоб «надійно захистити Польщу від Росії», автор запропонував створити на її рубежах низку герцогств «під безпосередньою протекцією Польщі» – Лівонське, Полоцьке,

Смоленське, Мстиславське, Чернігівське (або Новгород-Сіверське) та Полтавське, а також «різні козацькі орди – головним чином ті, що відомі під назвою запорізьких». Об'єднані з кримськими татарами, вони могли б сформувати єдину державу – Наполеоніду, котра складалася б із задніпровської частини Катеринославського губернаторства, Таврійського губернаторства, долини Дінця до впадіння цієї річки в Дон; кордонами країни на півдні пропонувалося зробити узбережжя Азовського та Чорного морів (Захарчук, 2014: 173). Бачимо, що Річ Посполита та Наполеоніда в проекті Сокольницького обіймала терени балто-чорноморського простору і мали на меті стати буфером проти Росії. Але такий проект жодним чином не враховував інтересів місцевого населення – ані лояльного російському імператорові дворянства, ані незадоволеного своїм становищем селянства.

Зародження новочасної української геополітики більшість істориків пов'язує із виникненням та діяльністю на території України масонських лож, кількість яких з початком XIX ст. стрімко зростає (ложі «Понт Евксінський», «З'єднання слов'ян», «Любов до істини» тощо) (Савченко, 2015: 87). Однією з стрижневих ідей діяльності масонських організацій було утворення союзу національних держав слов'янських народів на федеративних засадах. Як частина загальноросійського чи польського руху, українське масонство не формулювало окремих геополітичних концепцій. Після участі масонських та парамасонських організацій у антиімперській діяльності через заборону царським указом вони пішли у підпілля.

Масонство справило вплив на організацію і діяльність першої української політичної організації національного характеру – Кирило-Мефодіївського товариства, яке діяло на засадах демократичного панславізму. Серед членів товариства були відомі постаті XIX ст.: Василь Білозерський, Микола Гулак, Микола Костомаров, Тарас Шевченко. Панувала ідея слов'янського відродження та об'єднання усіх слов'янських народів. Кирило-мефодіївці бачили Україну однією з рівноправних республік у складі Всеслов'янської Федерації. Програмні положення товариства були викладені у статутному

документі «Закон Божий» або «Книга буття українського народу». Йшлося фактично про об'єднання саме національних держав на конфедеративній основі (Гончар, 2017).

Власний проект союзу розробляв один із членів товариства Георгій Андрузький. Його ідеї викладені в «Начерках Конституції республіки». Андрузький до слов'янської федерації не включав Росію. Він пояснював це тим, що Росія ніколи не зможе жити у рівноправних відносинах з іншими народами через її прагнення до панування, до підкорення інших народів. До складу «государства штатов» входила «Україна с Чорноморією, Галицією та Кримом; Польща с Познанню, Литвою та Жмудью; Бессарабія з Молдавією та Валахією; Сербія; Остзея (Прибалтика); Болгарія; Дон» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990: 570). Такий широкий територіально та національно союз між Адріатикою, Чорним морем і Балтикою на думку автора став би гарантом незалежного розвитку цих народів.

Огляд ідей кирило-мефодіївців щодо балто-чорноморського союзу був би неповний без характеристики ідей Пантелеймона Куліша. Найкраще характеризує його цитата, наведена Іваном Лисяком-Рудницьким як епіграф до огляду українсько-польських історичних стосунків: «Сидить завзятий русин із своїм лютим тисячолітнім ворогом ляхом у тісній тіснєві між двома морями, і надихана століттями омани ярость робить обох їх біснуватими. Мов два леви, перед котрими тремтів колись грізний для всього християнства Босфор, – з великим жалем про те, що було та й минуло, з великої розпуки перед тим, що мусить певно бути, роздирають вони тепер один одному груди до самого серця, і позирають кривавими очима злості на ту втіху, котрою втішають спільних ворогів своїх. На сю мерзенну боротьбу тратьять вони останні сили, останні свої засоби, і мов ті гладіатори перед римським соборищем народів, обоюдно готують собі смерть, котрою не хвалитимуться ні один з їх нащадків» (Лисяк-Рудницький, 1991-2: 126).

Під час розслідування справи Кирило-Мефодіївського товариства російські слідчі відзначили, що можливим автором таких радикальних ідей

був емігрант з Волині Михайло Чайковський (1804-1886), відомий також після прийняття ісламу у 1850 року як Мехмед Садик-паша. Він був спочатку представником в Османській імперії польського Отель Л'Амбер, а згодом під час Кримської війни став самостійним політичним гравцем. Його авторству приписували «Книгу буття українського народу». Свою власну політичну концепцію щодо балто-чорноморського простору він виклав у спогадах та у меморандумах, які приписав «Секретному товариству України та Бессарабії». Зокрема, ці документи 1853 року проголошували наміри утворити анти-російську конфедерацію за участі України та Бессарабії, що повинні були би скласти «незалежну державу спільно з Польщею», але могли б задовольнитись і автономією в складі Османської держави (Полторак, 2016).

Активне залучення до анти-російського фронту кавказьких горців, російських старообрядців, представників балканських народів та східно-європейських євреїв Михайло Чайковський вважав кращою гарантією здобуття свободи від імперії, аніж міфічна допомога «червоних мундирів» (французьких вояків). Перед нами постає вже струнка ідея балто-чорноморського союзу як гарантії безпеки в регіоні.

Проте першим українським політичним теоретиком, який довів нерозривність вирішення «українського питання» з загальноєвропейськими процесами, тобто необхідність зв'язку України із Західною Європою, став Михайло Драгоманов (1841-1895). «Українські думки про волю свого люду можуть здійснитися тільки при волі всього Сходу Європи від Австрії до Сибіру. ...метою розумної української праці має бути не саме тільки українство, а й спільна праця всіх людей, від Сербів і Чехів до Московин, праця до Восточно-Європейського народоправства» (Драгоманов, 1991: 217).

Розглядаючи геополітичне становище України у своєму конституційному проекті «Вільна Спілка», Драгоманов відзначає, що «уважне вивчення географічних особливостей цієї країни і її розташування відносно інших країн неодмінно відкриє кожному існування особливих завдань її внутрішньої і зовнішньої політики». Для України важливими є завдання згуртування усіх

українських земель, включаючи Причорномор'я і Крим. Драгоманов виступав проти передчасного відокремлення України від Російської імперії через те, що таким чином український народ втратить перспективу колонізації просторів Донсько-Каспійської області і Кубанської області (Драгоманов, 1998: 139).

Федералізм Драгоманова базувався на прикладі Швейцарії, де франко- та італомовні кантони, хоча і становлять меншість, не є менш «незалежними», ніж німецькомовні. Він уважав, що природними спільниками українців були всі неросійські нації імперії, від фінів на півночі до народів Кавказу на півдні. Польське питання Драгоманов пропонував розв'язати, чітко розрізняючи етнічно польські землі і території, заселені етнічними литовцями, білорусами чи українцями, на які претендувала польська аристократія. Імперіалістичні польські мрії були джерелом біди для польського народу.

Східноєвропейську програму Драгоманова довершували його ідеї щодо взаємин Німеччини та Росії. Він вважав, що ці дві агресивні великі держави кліщами охоплюють Східну Європу. Російський та німецький імперіалізм підтримували один одного. Драгоманов гадав, що тривалий мир у Східній Європі може створити лише визволення та федеративний союз народів, що живуть між російськими і німецькими блоками. Такий союз стримував б і російських, і німецьких імперіалістів. Розладнання планів цих імперіалістів додало б сил лібералам обох націй. Зрештою федерація народів між цими блоками принесла б користь німцям та росіянам, так само як і меншим народам між ними (Лисяк-Рудницький, 1991: 203). Антиімперські ідеї Драгоманова вплинули на більшість українських політиків кінця XIX століття і сформували порядок денний революційних перетворень початку XX століття для всього регіону.

Таким чином, ідея єдності простору Межимор'я мала довгу передісторію. В середньовіччі балто-чорноморська вісь відіграла вирішальну роль в історії українських земель за Київської держави та за польсько-литовського альянсу. Козацькі дипломати також цілісно уявляли балто-чорноморський простір і

намагались забезпечити інтереси Гетьманщини, балансуючи між великими балтійськими та чорноморськими державами.

В ХІХ столітті в Україні вперше оформились декілька концепцій розвитку балто-чорноморського простору. Георгій Андрузький вважав союз слов'янських держав можливим лише без участі Росії. Михайло Чайковський пропонував польсько-український альянс посилити за рахунок долучення гірських народів Кавказу, балканських народів. Михайло Драгоманов бачив перспективи у загальнослов'янській демократичній федерації народів, затиснених між Німецькою та Російською імперіями.

На дуже короткий час у 1920 році балто-чорноморський союз став реальністю, проте зазнав невдачі через внутрішнє протистояння та невдачі союзницької армії. Згодом, протягом ХХ століття майбутнє балто-чорноморського союзу виглядало досить примарним. Пророчими виявились слова Івана Лисяка-Рудницького про те, що на певному етапі Польща стала вікном України у західний світ – таку роль вона відіграла на початку української незалежності. Натомість сама Україна мала би стати для Балтійських країн брамою на близький Схід, відновивши двосторонній рух на міжцивілізаційному перехресті, яким історично є балто-чорноморське межимор'я.

Список використаних джерел та літератури

- Барладін, 2005 - Барладін О. М. Атлас історії України для 7 класу. К., 2005.
- Гончар, 2017. – Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. 274 с.
- Грушевський, 1994. – Грушевський М.С. Історія України-Руси. Том 1. К., 1994. 736 с.
- Дашкевич, 2002. - Дашкевич Я Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець Х - середина ХІV ст.) // Пам'ять століть. 2002. № 4;
- Драгоманов, 1998. – Драгоманов М. “Вільна спілка” – “Вольный союз” : спроба української політико-соціальної програми // Шлях до свободи : (Михайло Драгоманов про права людини). Львів, 1998.
- Драгоманов, 1991. – Драгоманов М.П. Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом // Його ж. Вибрані 44 твори. К., 1991. Т. 1.
- Захарчук, 2014. – Захарчук О.М. Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона І до південно-західних окраїн Російської імперії в 1812 р. // Український історичний журнал. 2014. № 1.
- Кирило-Мефодіївське товариство. К.: Наукова думка, 1990. Т. 2.
- Конисский, 1846. – Конисский Г. История русов. Москва, 1846. V + 262 + 31 + 45 с.
- Константин Багрянородный, 1991. – Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва, 1991.
- Котляр, 2002. – Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. К., 2002.
- Лисяк-Рудницький, 1991. – Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів, 1991. С.203-254.
- Лисяк-Рудницький, 1991. – Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Україна і Польща. Київ, 1991.

- Оглоблин, 2000. – Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання // Олександр Оглоблин. Люди старої України та інші праці. Острог-Нью-Йорк, 2000. С. 281-303.
- Полторак, 2016. – Полторак В. Відозви таємного комітету України та Бессарабії 1853 р. як джерело до історії політичної думки // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Вип. 14. 2016. С. 97-105.
- Савченко, 2015. – Савченко В. Україна масонська. Київ, 2015.
- Субтельний, 1995. – Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994; 18с.
- Толочко, 2015. – Толочко О. Нариси початкової Русі. – Київ-СПб.: Laurus, 2015. 336 с.
- Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Під. Ред. Губерського Л. К., 2004. Т. 1.
- Чухліб, 2011. – Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. 327 с.
- Яковенко, 2002. – Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.

References

- Barladin, 2005. – Barladin, O.N. (Ed.) Atlas istorii Ukrainy dlia 7 klasu [Atlas of the history of Ukraine for 7th class] Kyiv. 2005. ZAT Instytut peredovykh tekhnologiy. [in Ukrainian].
- Honchar, 2017. – Honchar O. Mykola Kostomarov: postat' istoryka na tli epokhy. [Mykola Kostomarov: the figure of a historian against the background of the era]. Kyiv. 2017. 274 s. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, 1994. – Hrushevs'kyj, M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 1. [History of Ukraine-Rus. Vol.1]. Kyiv. 1994. 736 s [in Ukrainian]
- Dashkevych, 2002. – Dashkevych, Ya. Ukrains'ki zemli v chasakh halyts'ko-volyn'skoi derzhavnosti (kinets' X - seredyna XIV st.). [Ukrainian lands in the times of Galicia-Volyn statehood (end of X - middle of XIV century)] // Pam'iat' stolit'. № 4, S. 3-21. [in Ukrainian].
- Drahomanov, 1998. – Drahomanov, M. Vil'na spilka – “Vol'nyj soiuz” : sprobа ukrains'koi polityko- sotsial'noi prohramy [Free Union – “Free Union” : an attempt at a Ukrainian political and social program]/ Zbir i poiasnennia M. Drahomanova. Shliakh do svobody : (Mykhajlo Drahomanov pro prava liudyny). // Shlyah Svobod. L'viv. 1998. [in Ukrainian].
- Drahomanov, 1991. – Drahomanov M.P. Ukrains'ki hromadivtsi pered pol'skym sotsializmom i pol'skym patriotyzmom. Drahomanov, M.P. Vybrani 44 tvory. T. 1. [Ukrainian citizens before Polish socialism and Polish patriotism Vol.1]. Kyiv: Naukova dumka, 1991. [in Ukrainian].
- Zakharchuk, 2014. – Zakharchuk O.M. Suchasna ukrains'ka istoriografiiа pro stavlennia Napoleona I do pivdenno-zakhidnykh okrain Rosijs'koi imperii v 1812 r. [Modern Ukrainian historiography on the attitude of Napoleon I to the southwestern outskirts of the Russian Empire in 1812]. // Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal, 2014. №1, S. 169-187. [in Ukrainian]
- Hlyz', I. I. Butych, M. I. Franko, O. O. (Comps.). (1990). Kyrylo-Mefodiiv'ske tovarystvo. T. 2. [Cyril and Methodius Society. Vol.2]. Kyiv: Naukova dumka, 1991. [in Ukrainian].
- Konisskij, 1846. – Konisskij, G. Istoriya rusov. [History of the Russians]. Moskva, 1846. V + 262 + 31 + 45 s. [in Russian].
- Konstantin Bagryanorodnyj, 1991. – Konstantin Bagryanorodnyj. Ob upravlenii imperiej. [About running an empire]. Moskva, 1991 [in Russian]
- Kotlyar, 2002. – Kotlyar M. F. Istoriya diplmatiy Pivdenno-Zahidnoi Rysi. [History of diplomacy of South-Western Rusy]. K., 2002. [in Ukrainian].
- Lysiak-Rudnyts'kyj, 1991. – Lysiak-Rudnyts'kyj I. Narysy z istorii novoi Ukrainy. [Essays on the history of modern Ukraine]. L'viv. 1991. S. 203-254. [in Ukrainian].
- Lysiak-Rudnyts'kyj, 1991. – Lysiak-Rudnyts'kyj I. Pol'sko-ukrains'ki stosunky: tiahар istorii. [Polish-Ukrainian relations: the burden of history] // Ukraina i Pol'scha. Kyiv. 1991. [in Ukrainian]
- Ohloblyn, 2000. – Ohloblyn O. Berlins'ka misiia Kapnista 1791 roku. Istoriografiiа i metodolohiiа pytannia [The Berlin Kapnist Mission of 1791. Historiography and methodology of the question] // Oleksander Ohloblyn. Liudy staroi Ukrainy ta inshi pratsi. Ostroh-N'iu-Jork. 2000. S. 281-303. [in Ukrainian].
- Poltorak, 2016. – Poltorak V. Vidozvy taiemnoho komitetu Ukrainy ta Bessarabii 1853 r. iak dzherelo do istorii politychnoi dumky. [Secret appeal committee of Ukraine and Bessarabia in 1853 as a source for the history of political thought] // Naddnyprians'ka Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati. Vyp. 14, S. 97-105. [in Ukrainian]
- Savchenko, 2015. – Savchenko V. Ukraina masons'ka. [Masonic Ukraine]. Kyiv, 2015. [in Ukrainian].
- Subtel'nyj, 1994. – Subtel'nyj O. Mazepyntsi. Ukrains'kyj separatyzm na pochatku XVIII st. [Mazhepyntzi. Ukrainian separatism in the early XVIII century]. Kyiv, 1994. 18 s. [in Ukrainian]
- Tolochko, 2015. – Tolochko O. Narysy pochatkovoї Rusi. [Essays on the original Rusy]. Kyiv-Sankt-Peterburg: Laurus. 2015. 336 s. [in Ukrainian]
- Gubers'kyi, L.V. (Ed.), 2004. Ukrains'ka dyplomatychna entsyklopediiа. T. 1. [Ukrainian diplomatic encyclopedia] (Vol.1). Kyiv. 2004. [in Ukrainian].

Chukhlib, 2011. – Chukhlib T. Sekrety ukrains'koho polivasalitetu. Khmel'nyts'kyj–Doroshenko–Mazepa. [Secrets of Ukrainian polyvasality. Khmelnytskyi – Doroshenko – Mazepa]. Kyiv: Kyievo-Mohylians'ka akademiia, 2011. 327 s. [in Ukrainian]

Yakovenko, 2002. – Yakovenko N. Paralel'nyj svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen' ta idej v Ukraini XVI-XVII st. [Parallel world. Research on the history of ideas in Ukraine in the XVI-XVII centuries]. Kyiv: Krytyka. 416 s.[in Ukrainian].